

SÖZÜN İZİNDE

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türk Algısı	11
Kızıl Sözü	49
Tat Sözü	59
Kılık Sözü	71
Yükünç Sözü	89
Davar Sözü	103
Sucuk Sözü	125
Pastırma Sözü	134
Mantı Sözü	145
Saplama Yapmak Sözü	154
Atıyorum Sözü	158
Belir- Sözü	169
Kıtany Adı	177
Erciyes Adı	191
Kayseri Adı	195
Tomarza Adı	200
Kaynaklar	211
Kısaltmalar	233
Söz Dizini	235

ÖNSÖZ

Tıpkı insanlar gibi, sözlerin de bir hayatı var. Her sözün arkasında koskoca bir tarih, zengin bir birikim, anlam ve kavram dünyası bulunmaktadır. Bir ihtiyaca binaen bir söz ailesi içinde doğuyor, şekilleniyor, ardından da dilin sistemine dâhil olup diğer sözlerle birlikte hâlden hâle geçerek uzun yollar aşılıyorlar veya tarihin bir anında takılıp kalarak unutuluyorlar, yerlerini ya bir başka dilin bir sözüne ya da dil sistemi içinde türetilmiş bir başka söze bırakıyorlar yani tıpkı diğer canlılar gibi onlar da ölüyor ve hatıralarda kalıyorlar. Hatta yaşamak için bazen bir kalıba girip bir bütünün parçası olarak, bazen de bir yerin, kişinin veya bir düşüncenin, nesnenin adı olarak dilden dile nesilden nesile aktarılıyor, daha ötesi sınırlar aşarak komşu dillere kültürlere mal oluyorlar. Türkçenin söz varlığı içinde de komşuluk ilişkisiyle, bilgi ve kültür aktarımıyla, coğrafi ve tarihî bağlarla başka dillerden alınmış ancak kültürümüzün ayrılmaz bir parçası hâline gelmiş nice sözler var.

İşte bu yüzden bir sözün doğuşunu, yapı, ses ve anlam bakımından gelişimini ve değişimini izlemek, zaman ve mekândaki izini sürmek, en az bir insanın hayatının değişik evrelerini görmek, gözlemek kadar heyecan vericidir. Aslında sözlerin arkasındaki tarihi, kültürü, zaman ve zemin içindeki uzun ve heyecan verici yolculuğu izlemek, dilin büyüleyici dünyasına ortak olmaktır.

Sözden kültüre yapılan yolculuklar Türkçeyle şekillenmiş bir dünyada birlikte yaşayan insanlar olarak hepimizin ve her birimizin yapıp ettiklerimizin, düşünüp taşıdıklarımızın, hayallerimizin hatıralarımızın söz dünyamızda nasıl vücut bulduğunu gösteriyor. Birlikte şekillendirdiğimiz tarihimizin, kültürümüzün, ortak kimliğimizin anahtarları olan sözlerimizden birkaçının tarihî macerasına ve günümüzdeki görünümüne bakarak nereden gelip nereye gittiğimizi, neler yaşayıp neleri başardığımızı,

yanılığımızı, yenilgilerimizi, zaferlerimizi, şaheserlerimizi birkaç farklı pencereden görmemizi sağlıyor.

Aynı heyecan ve merakla belli aralıklarda kaleme aldığım bu türden söz merkezli çalışmalar, bir kitap hacmine ulaştınca eski dosyalar birer birer yeniden açıldı. Önemli bir bölümü farklı zamanlarda bir yerlerde gün yüzü gören bu tür yazıların çoğu, bugünkü bakış açım ve birikimime göre eskimeye yüz tutmuştu. Usul, üslup ve yöntem bakımından farklılıklar gösteren hatta eksik ve yanlışları olan çalışmalarını yeniden gözden geçirerek bir araya getirdim.

Çalışma hayatımın farklı zamanlarında gönlüme doğanları ve aklıma takılanları yazıp çizerek Türkçenin ortak dünyasında bulduğum insanlarla paylaşmak, insanlığın ortak uygarlık mirasına Türklerin ve Türkçenin zenginliğinden birkaç sözü eklemek niyetiyle hazırladığım bu kitabın okuyanlara yararlı olmasını diliyorum.

Gecelerin gündüzle buluştuğu, gündüzlerin dört duvar arasında tutuklu kaldığı uzun çalışma dönemlerinde hep yanımda olan sevgili eşim, hayat arkadaşım Aysel'e sabrı ve desteği için teşekkür ediyorum. Aynı dönemlerde çocukluklarını yaşayan ve bazı şeylerden mahrum kalarak büyüyen gözümün ışığı, gönlümün sevinci evlatlarıma sevgilerimi sunuyorum.

Eserlerinden ve görüşlerinden yararlandığım pek çok meslektaşım var. Onlara da teşekkürlerimi arz ediyorum.

Kayseri 2024

DÎVÂNU LUGÂTÎ'T-TÛRK'TE TÛRK ALGISI

Giriş

Türk adı, tarih boyunca başta Çince, Yunanca, Hintçe olmak üzere belli başlı dünya dilleriyle yazılmış eserlerde farklı yazı ve yazımlarla geçmiştir. Ancak 6. yüzyılın ortalarında kurulan Köktürk Devleti'yle hem devlet hem de millet adı olarak *Türk* ve *Türük* şekillerinde kullanılmış ve ilk Türk alfabesiyle 8. yüzyıldan itibaren bengütaşlara kazanmıştır. Bengütaşlarda ve daha sonra Uygur yazmalarında Türk adıyla birlikte Oğuz, Uygur, Kırgız, Tatar gibi boy ve soy adları da kullanılmış ve yeri geldikçe bu toplulukların Türk soylu olduklarına işaret edilmiştir.

Türklerin İslamiyet'e girişinin ardından 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud, Arapça olarak yazdığı Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eseriyle Türk adından başlayarak, tüm Türk boyları ve lehçeleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş ve verdiği bu bilgilerle Türklük biliminin temellerini atmıştır. Türklük kavramını anlama ve anlatma biçimiyle de daha sonraki dönemlerde gelişen Türk algısını büyük ölçüde şekillendirmiştir.

Türk adı

Yerli ve yabancı bilim adamları Türk adının kökeni ve anlamı konusunda pek çok görüş ve iddia ortaya atmıştır. (Kafesoğlu 1966: 306-319) Ancak doğrudan Türk adının anlamı, kökeni ve Türklerin ortaya çıkışı konusunda bilgi veren ilk önemli kaynak Dîvânu Lugâti't-Türk'tür. Kâşgarlı Mahmud, eserinin üç farklı yerinde Türk adının Tanrı tarafından verildiğini ifade etmektedir.

"Şimdi, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud kulunuz dedi ki:

Yüce Allah devlet güneşini Türk burçlarında doğdurdu; felekleri onların ülkeleri etrafında döndürdü; bundan dolayı onları Türk diye adlandırdı; ülkelerin idaresini onlara verdi; onları zamanın hakanları yaptı; zamanımızdaki insanların işlerini onların eline verdi; onları herkese üstün kıldı ve hak üzere destekledi; onlara sığınanları, idareleri altında çalışanları aziz kıldı; böylece onları muratlarına eriştirerek ayak takımının şerrinden uzaklaştırdı. Akıllı olan herkes Türklerin istediği yolu tutmalı, böylece onların oklarından korunmalıdır.” (DLT: 1)

Kâşgarlı Mahmud, Peygamber’in “Allah diyor ki benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim” buyurduğunu ifade etmektedir. Arkasından “Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür, çünkü onların adı bizzat Allah tarafından verilmiş ve en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirilmişlerdir. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir” açıklamalarına yer verir.

Bu görüşlerini bir şiirle destekler: *Kaçan körse anı Türk / bodun ayga anı aydaçı / muşar tegir uluglug / munda naru keslinür*. “Onu, Türk taifelerini görünce der ki: Büyüklük ve yücelik buna yakışır, bundan sonra (yücelik) kesilir.” (DLT: 151)

Türk adının yüce Allah tarafından Hz. Nuh’un (s.a.) oğluna ve onun soyundan gelenlere verildiğini, tıpkı Arapça beşer kelimesi gibi hem tek bir kişi için hem de onun soyundan gelen topluluk için kullanıldığını belirtmektedir. (DLT: 151) Günlük konuşmalarda *kim sen* “kimsin” sorusuna *Türk men* “Türküm” şeklinde cevap verildiğini, burada tek bir kişi için, *Türk süsi atlandı* “Türk ordusu (ata) bindi.” cümlesinde de topluluk için kullanıldığını örnekler üzerinden anlatmaktadır. (DLT: 412)

Kâşgarlı Mahmud’un Türklük konusundaki bu özgüveni 11. yüzyılda kuzeyde Müslüman olmayan Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kıpçakların, güneyde Selçuklular idaresindeki Müslüman Oğuzların, Doğu Türkistan’da Karahanlıların ve Karahoca Uygur

Kağanlığı'nın, İdil-Ural sahasında Bulgarların Hindistan'da Gaznelilerin ve Moğolistan'ın güneyinde Gansu Uygur Kağanlığı'nın dünyaya hâkimiyet ve kudretlerini yaymalarından kaynaklanmaktadır. (Genç 1997: 6, 19)

Ayrıca dönemin önde gelen İslam bilginlerinden İbn Fadlan, Gerdizî, Tahir Mervezî, Muhammed Avfi, Beyhakî ve Câhiz Türkleri övmüş, Türklerin İslam dünyasındaki yerine ve önemine işaret etmiştir. Özellikle Câhiz, Türklerin İslamiyet'in cevheri veya temeli olduğunu söylemiş, İslamiyet'i koruyan seçme bir ordu, halifeler için bir sığınak ve bir savunma gücü olduğunu ifade etmiştir. Hatta bazı kaynaklarda İslam dünyasının hâkimiyetinin Türklere geçeceğine dair rivayetler nakledilmiştir. (Şeşen 1969: 11-36; Ülkütaşır 1972: 23)

Çünkü bu dönemde Abbasi Halifesi Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Beyi (1040-1063) 23 Ocak 1058'de (25 Zilkade 449 Cumartesi) "Melikü'l-Maşrik ve'l-Magrib" yani 'Doğunun ve Batının Hükümdarı' ilan etmiş ve kılıç kuşatmıştır. Alparslan ile Anadolu kapılarını açan Oğuz Türkleri, 11. yüzyılın sonlarına doğru Melikşah ile tek bir siyasi çatı altında birleşmiş ve Türk-İslam hâkimiyeti doğuda Hotan, Kâşgar ve Balkaş Gölü havzasından batıda Maverâünnehir, Horasan, Kuzey Irak, Suriye, Kudüs, Antakya ve Anadolu'nun batısında İznik'e kadar yayılmıştır. Güneydeki sınırları Toharistan bölgesinden güney İran, Körfez, güney Irak ve Arabistan çöllerine, kuzeydeki sınırları ise Harezm çevresi ile Hazar Denizi arasındaki Oğuz Çölü, Azerbaycan ve Kafkaslara kadar uzanmaktadır. (Hunkan 2008: 3-28)

Kâşgarlı Mahmud, *Türk* sözünün sözlük anlamını "meyvelerin olgunlaşma zamanının ortasını bildiren bir edat" olarak açıklar ve *Türk üzüm ödi* "Üzümün olgunlaşma vaktinin ortası", *Türk kuyaş ödi* "Gün ortası", *Türk yigit* "Gençlik çağının ortasına gelmiş genç" (DLT: 151) örnekleriyle de günlük hayattaki kullanım alanları hakkında bilgi verir. Ayrıca *Türk* adının "Türk ülkesinde bir şehrin adı" olarak da kullanıldığını yani yer adı anlamı taşıdığını ifade etmektedir. (DLT: 151)

1. Köken bakımından Türklük

Modern anlamda millet veya etnik yapı, kurucu ortak ata söylencelerine sahip, ortak bir tarihleri ve kültürleri olan, belli bir toprak ve dayanışma duygusu etrafında birleşen insan topluluğudur. (Smith 1988: 32)

Kâşgarlı Mahmud, Türkler için kurucu ata miti olarak Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan gelen Türk'ü ön plana çıkarmaktadır. (DLT: 412) Bu konuda "Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi, Nuh peygamberin (Allah'ın duası üzerine olsun) oğlu Yafes oğlu Türk'e dayanır." açıklamasını yapar. Sözlerini daha anlaşılır hâle getirmek için Hz. İbrahim'in soyundan türeyen milletleri örnek olarak verir: "Bunlar, İbrahim (Allah'ın duası üzerine olsun) oğlu İshak oğlu İsü (Esav / İysu / İsu Kaçalın 2019: 21, 34) oğlu Rûm oğulları gibidirler. Bu kabilelerin her birinden ayrılmış dallar vardır ki onların sayısını Allah'tan başka kimse bilmez. Ben ana kabileleri saydım; tâli olanları bıraktım. (DLT: 10-11, 412)

Karahanlı Devleti'ni kuran hanedan, Dokuz Oğuzlardan gelen Uygurlara mensup Yağmalara dayanmasına rağmen, kendini Afrasiyab'ın soyuna dayandırmaktadır. Bu sebeple hanedana Al-i Afrasiyab adı verilmiştir. (Genç 1981: 125) Kâşgarlı Mahmud da *han* sözünün Afrasiyab oğullarından olanların unvanı olduğunu açıklayarak (DLT: 412) bu görüşü doğrular. Köle anlamına gelen *tigin* unvanının da kölelerden Afrasiyab'ın oğullarına geçtiğini, onların babalarını yüceltmek için onunla konuşur veya yazışırken, kendi tevezularını göstermek ve babalarını yüceltmek için onlara "köle böyle etti, böyle yaptı" şeklinde yazmaları ve hitap etmeleri sebebiyle bu ismin onlara mahsus olduğunu, ancak daha sonra özel olarak Hakaniye oğulları için kullanılmaya başlandığını anlatır. (DLT: 178-179) Ayrıca *tarım* unvanının da Afrasiyab'ın soyundan gelen hanımlara yönelik olarak kullanıldığını ve hanım sultanlara *altun tarım* adı verildiğini, ne kadar yükselirse yükselsin, Karahanlılar dışındaki bir kimse için bu unvanın kullanılmadığını belirtir. (DLT: 170) *Katun* sözünün ise Afrasiyab soyundan gelen tüm hanımların unvanı olduğunu ifade eder. (DLT: 177)

Alp Er Tunga öldi mü / isiz ajun kaldı mu / öğlek öçin aldı mu / emdi yürek yırtılır “Alp Er Tunga öldü mü; hırçın ve kötü dünya onsuz kaldı mı; felek ondan intikamını ve öcünü aldı mı? Şimdi zamana kızmaktan ve onun saltanatına üzülmekten yürek yırtılır.” (DLT: 19) şeklinde başlayan ve 9 yahut 12 dörtlük hâlinde Divân’ın muhtelif yerlerine serpiştirilen sagunun Afrasiyab ile ilgili olduğu veya 714’te Beşbalık’ta öldürülen Tonga / Tunga Tigin ile ilgili olabileceği yolunda görüşler bulunmaktadır. (Özkan 2018: 23-31)

Afrasiyab, sadece Karahanlı hanedanı, devlet protokolü ve sözlü kültür açısından değil, coğrafyadaki iz ve hatıraları bakımından da önemli bir yere sahiptir. (DLT: 409) Kâşgarlı Mahmud, Türklerin mitolojik atalarının Hz. Nuh oğlu Yafes’in oğlu Türk’e dayandığını, mensubu olduğu Karahanlı veya Hakaniye hanedanının Afrasiyab’a dayandığını çok ayrıntılı ve pek çok dinî ve mitolojik anlatıyla açıklamaktadır. Ancak boy ve soy teşkilatını uzun uzun anlattığı Oğuzların hatta tüm Türklerin mitolojik kurucu atası olan Oğuz Kağan’dan ve Oğuz Kağan Destanından hiç söz etmemektedir.

1.1. Türk soyundan gelen boylar

Kâşgarlı Mahmud, *boy* sözünün Oğuzca olduğu kaydını düşerek “cemaat, kabile, aşiret” anlamlarına geldiğini ifade eder. Türkler arasında bir boya mensup olmanın önemini “Birbirlerini tanımayan iki kişi selamlaştıktan sonra *boy kim* der; “cemaatin, aşiretin, kavmin kim?” demektir. Sorulan kişi *Salgur* der; yani “benim cemaatim Salgur kabilesidir.” veya kitabın başında saydığım boylardan birini zikreder ki onlar kabilelerinin atalarının adlarıdır. Sonra konuşmaya başlarlar veya durmaksızın ayrılırlar. Böylece her biri diğerinin grubunu bilmiş olur.” (DLT: 405) şeklinde açıklar.

Boy (< bod) sözünün çokluk şekli olan *bodun / bodan* (Clauson 1972: 306) sözünü Çiğil lehçesine ait bir söz olarak “avam tabakası” şeklinde açıklar. (DLT: 172) *Bodun başkanı* ise “kavmin reisi” anlamında yaygın olarak kullanılan bir söz grubudur. (DLT: 190)

Kâşgarlı Mahmud'un tespitlerine göre Türk bodununa mensup boyların başlıcaları şunlardır: Alayondlug, Alka Bölük (Oğuz), Aramut, Afşar (Oğuz), Basmıl, Başgirt, Bayat, (Oğuz), Bayundur (Oğuz), Beçenek / Peçenek, Begtili (Oğuz), Bulgar, Bulak, Çaruk, Çaruklug (Oğuz), Çepni (Oğuz), Çomul, Çavuldar (Oğuz), Edgiş / Egdiş, Elke Bulak, Halaç, İva / Yiva (Oğuz), Eymür, (Oğuz), İgdir (Oğuz), Kençek (Türkleşmiş), Küçet, Ograk, Oğuz, Kara Bölük (Oğuz), Karluk (Türkmen), Kay, Kayıg (Oğuz), Kıfçak / Kıpçak, Kınık (Oğuz), Kırkız, Salgur (Oğuz), Tangut, Tatar, Tawgaç, Tohsı, Töger, Tutırğa, Türkmen (= Oğuz), Uygur, Üregir / Yüregir (Oğuz), Yabaku, Yagma / Kara Yagma, Yazgır (Oğuz), Yimek. (Dankoff - Kelly 1984: 238-243)

Oğuz adını "Türklerden bir boy" olarak açıkladıktan sonra şu bilgileri verir: "Bunlar da Türkmenlerdir. Yirmi iki boydurlar. Her boyun kendi hayvanlarında kendi alamet ve nişanları (tamgaları) vardır. Bununla birbirlerini tanırlar."

Türkmen adını bir hikâyeye açıklar: Zülkarneyn Türk diyarına gelince o dönemki Türk hükümdarı Şu hazırlıksız yakalanır ve doğuya doğru göçer. Bu durumu gören halk da telaşlanır ve göçmeye başlar. Ancak hazırlıklarını tamamlayamayan 22 kişi geride kalır. Zülkarneyn saçları ve Türk alametleri ile bu insanları görünce, soruşturmaksızın "Türk mânend" der; anlamı "bunlar Türklere benziyorlar". Sonra bu isim onlar için günümüze dek kalır. Kâşgarlı Mahmud "Bunlar aslında 24 kabiledir. Bazı şeylerde bu iki Halaç kabilesi onlardan farklıdır. Bu sebeple onlardan sayılmazlar." (DLT: 519-520) açıklaması yapar. Oğuz Türkmenlerinin boylarını ve hayvanlarının damgalarını, insanların bilmesi gerektiği için, zikrettim (DLT: 10-11) diyerek hepsini tek tek sıralar:

Onların birincisi ve başı *Kınık*'tır. Zamanımızdaki sultanlar bu boydandır. İkincisi *Kayıg*'dır. Üçüncüsü *Bayundur*'dur. Dördüncüsü *Iwa / Yıwa*'dır. Beşincisi *Salgur*'dur. Altıncısı *Afşar*'dır. Yedincisi *Begtili*'dir. Sekizincisi *Bügdüz*'dür. Dokuzuncusu *Bayat*'tır. Onuncusu *Yazgır*'dır. On birincisi *Eymür*'dür. On ikincisi *Kara Bölük*'tür. On üçüncüsü *Alka Bölük*'tür. On dördüncüsü *İgdir*'dir. On beşincisi *Üregir / Yüregir*'dir. On altıncısı *Toturka*'dır.

On yedincisi *Ulayundlug*'dur. On sekizincisi *Töger*'dir. On dokuzuncusu *Beçenek*'tir. Yirmincisi *Çuvuldar*'dır. Yirmi birincisi *Çepni*'dir. Yirmi ikincisi *Çaruklug*'dur. (DLT: 26-28)

Bunlar esas boylardır. Bu boylardan her birinin de kolları ve oymakları vardır. Özetlemek için o kolları attım. Bu boyların adları, onların çok eski zamanlardaki dedelerinin adlarıdır. Boylar, adlarını onlardan almıştır. Araplarda *Benū Selīm* veya *Benū Hafāce* denildiği gibi." (DLT: 28) açıklamasıyla boy ve soy teşkilatının soya dayalı olduğunu ifade eder.

Kâşgarlı Mahmud, Yimekleri Kıpçaklardan saydığını ancak onların kendilerini başka bir grup olarak kabul ettiklerini anlatır. (DLT: 360)

1.2. Türkleşenler

Kâşgarlı Mahmud'un Türk boyu olduğunu bildirdiği bir kısım topluluklar konuştukları dil ve etnik kökenleri bakımından başka milletlerle ilgilidir ve zaman içinde Türkleşmişlerdir.

Kâşgarlı Mahmud'un çift dilli boylar arasında saydığı Çomul, Kay, Yabaku, Tatar ve Basmılların Moğol asıllı olduğu ifade edilmektedir. (Golden 2006: 217) Tatarlar ve Kaylar uzun süre Türk hâkimiyeti altında yaşamışlar ve Kaylar erken dönemlerde Müslüman Orta Asya'nın ve Doğu Slav coğrafyasının Türk veya Türkleşmiş bir halkı olarak tanınmışlardır. (Genç 1997: 45) Ancak Tatarlar daha uzun süre Moğol yörüngesinde kalmışlar ve isimleri bir süre sonra İslam ve Hristiyan dünyasında Cengiz'in Moğolları ile ilişkilendirilmiştir. (Golden 2006: 217) Kâşgarlı Mahmud, Beşbalık kentine yakın bir bölgede Kırgızların güneydoğusunda yaşayan (Golden 2006: 167) Basmılların Türklerden bir boy (DLT: 210) olduğunu söylemekle birlikte Kay, Yabaku ve Tatarlar gibi Basmılların da iki dilli bir topluluk olduğunu ifade etmektedir. (DLT: 11)

Kâşgarlı Mahmud, Türklerden bir kavim olmalarına rağmen Çin yakınında oturan Tañutların da "aslımız Araptır" iddiasında bulduklarını anlatır. (DLT: 494) Soğdak, Kençek ve Arguların ise şehir halkıyla karışmış ve dili zayıflamış topluluklar olduğunu açıklar. (DLT: 10) Kâşgarlı Mahmud, Buhara ve Semerkand arasında

yaşayan Soğdakların Türkler gibi giyinip onların huylarını almış olduklarını bildirir. (DLT: 206) İkinci dil olarak Soğdakça konuşan Arguların da Soğdıklardan etkilenmiş Karluklara mensup bir Türk topluluğu, Uğraklardan veya Uğrakların da içinde bulunduğu Çomul ve Çaruklardan kurulu bir boy birliğine ait olduğu yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. (Karahana 2013: 67-68)

Kâşgarlı Mahmud'un iki dilli Türk boyları arasında saydığı Kençekler hakkında yerli yabancı pek çok araştırmacı, aslında Türk olmayıp ya sonradan Türk illerine göç eden veya baştan beri burada yaşayıp sonradan Türkleşen, zamanla İrani esaslı dillerini unutup Türkçe konuşmaya başlayan bir topluluk oldukları yolunda görüş belirtmiştir. (Güner 2009: 76) Orhun Yazıtlarındaki Kengü-Tarman şehrinin Soğdak bölgesinde bulunduğu ve bu adın Çinlilerce K'ang-chü şekline sokularak Kâşgar için kullanıldığı düşünülmektedir. Kençeklerin soy bakımından Soğdak ve Tohar kökenli olduğu görüşü yanında Peçeneklerle bağlantılı bir Türk boyu olduğu ve Türkçe konuştuğu görüşüne de rastlanmaktadır. (Gökdağ 2007: 98)

Kâşgarlı Mahmud, dil ve kültür bakımından Türkleşen toplulukların farklılıklarını göz ardı etmemekle birlikte Türk boyları arasında saymakta bir sakınca görmemiştir.

1.3. Soy bakımından ötekiler

Bir millet için kendini tanımlamanın temel unsurlarından biri de ötekini belirlemektir. Öteki, bazen soy, bazen inanç ve kültür, bazen de dil bakımından farklı olandır. Pek çok dilde genel olarak ötekini, yabancıyı tanımlayan söz veya söz öbeklerinin en yakında bulunan bir millet veya topluma has bir tanımlama sözü hâline geldiği görülmektedir. Türkçede bengütaşlardan itibaren genel olarak yabancı için kullanılan *tat* sözü Dîvânu Lugâti't-Türk'te "bütün Türklerin nezdinde Fars" anlamı kazanmış ve *Tatıg közre tikenig tüpre* "Fars'ı gözden vur; dikenî kökten sök", *Tatsız Türk bolmas başsız bork bolmas* "Türklerle karışmamış hiçbir Fars yoktur; üzerine konacak baş olacak ki bork de olsun." şeklinde atasözlerine girmiştir. (DLT: 317) "Ceylan"

MANTI SÖZÜ

Giriş

Türk mutfak kültüründeki mantının da İtalyan mutfak kültüründeki makarnanın da Çin kaynaklı olduğuna dair yaygın bir kanaat vardır. Doğulu bir toplum olan eski Türklerin Çin ile komşu olmasından dolayı mantıyı Çin mutfağından aldıkları değerlendirilmektedir.

Selçuklu döneminde Arap ve Fars mutfaklarıyla temas geçen Türk mutfağı, Osmanlı döneminde Anadolu ve Akdeniz mutfak gelenekleriyle de yakınlaşır. Ancak uzun seferler, değişen şartlar ve ortaya çıkan yeni gelişmeler diğer alanlarda olduğu gibi mutfak kültürü üzerinde de etkili olur.

Uzun seferlere çıkan Osmanlı ordusunda mutfak en stratejik ikmal unsuru olarak görülmektedir. Bu sebeple Yeniçerilerin nişanı kazan ve kepçedir. Ordugâh mutfağında *aşçıbaşı*, *çorbacıbaşı* gibi askerî unvanlar vardır. (Kipler 2010: 125-126)

Ordular gibi, seyyahlar ve tüccarlar da dünyanın bir ucundan öbür ucuna hem maddi hem de kültürel zenginlikleri taşımışlardır. 13. yüzyılda Çin'e kadar yolculuk eden ve Kubilay Han'ın sarayında yıllarca kalıp onun izni ve desteğiyle Türkistan'ı, Hindistan'ı ve Çin'i bir uçtan bir uca gezen Marco Polo'nun ipek ve çay gibi makarnayı da İtalya'ya dolayısıyla tüm Avrupa'ya getirdiği düşünülmektedir.

Aslında hamura dayalı bir gıda türü olan makarna ile mantının yolunun kesiştiği bazı önemli kavşaklar bulunmakla birlikte iki farklı kültürdeki gelişimleri ve yaygınlaşmaları fazla bir benzerlik taşımaz. Esas itibarıyla mantı, hamur açılıp doğrandıktan sonra hemen pişirildiği hâlde, erişte ve makarnalar kurutulularak saklanır. Ayrıca makarnalar çoğunlukla haşlanıp süzülerek, mantılar ise haşlandığı suyla tüketilen türlerdir. (Arlı 1982: 27)

Makarna nasıl doğdu?

Marco Polo, Avrupa ile Doğu dünyasını hamurlu yiyeceklere duydukları ilgi bakımından karşılaştırarak “Bir de bizdeki pasta gibi hamur işleri var ya; işte onun gibi hamurumsu şeyleri seviyorlar. Hemen her sofrada bulunduruyorlar.” (Dokuman 1979: I/132) değerlendirmesine yer verir. Çin’de gördüğü çeşitli yemekleri pişirme yöntemine göre uzmanlaşmış lokantaları, erişte dükkânlarını, çayhaneleri, kavrulmuş ve kızartılmış yiyecekleri satan sokak satıcılarını anlatır. (Kipler 2010: 124) Bu dükkânlarda yediği şehriyeden söz eder. Hatta unundan pasta yapılan ekmeğe ağacı karşısında duyduğu şaşkınlığı dile getirir. (Emiroğlu 2001: 311)

Ancak bu anlatılanlar Doğunun efsanelerle karışık gizemli dünyasının Avrupalılarca ilgi ve merakla izlenmesinden öte bir değer taşımaz.

Genel olarak beslenme özel olarak da makarna kültürüyle ilgili asıl önemli gelişme, Kuzey Avrupa’nın kırsal kesimini bezeyen arpa, yulaf ve çavdar tarlalarına 14. ve 15. yüzyıllarda karabuğday tarlalarının da eklenmesidir. Mançurya ve Sibirya’ya özgü olan karabuğday, Türkiye ve Rusya üzerinden batıya doğru yavaş yavaş ilerleyerek köylülerin beslenmesine gözleme ve lapa biçiminde biraz çeşitlilik katar. İşte bu gelişmelerin etkisiyle Ortaçağ sonlarında buğdayın iyi yetiştiği Avrupa’nın en güney bölgelerinde makarna yapımı gelişmeye başlar. Mayasız ekmeğe yufkaları zaman içinde spagetti, ipliksi erişte gibi birçok boyda ve biçimde makarnalara dönüşür. (Kipler 2010: 131,133)

Makarna adının, Commedia dell’Arte kahramanı *Mascherone*’nin adından, İmparator III. Frederick’in (1515-1576) bir şöleninde kendisine sunulan makarnayı beğenip Yunanca *makarios* (hoşnut) demesinden veya Napolili bir prensin *si buoni ma caroni* (güzel ama pahalı) demesinden geldiği şeklinde farklı rivayetler bulunmaktadır. (Emiroğlu 2001: 312)

Makarna çeşitleri, 14. yüzyılda yapılmaya başlar ancak makarnanın yaygınlaşması ve İtalyan şehirleri arasında makarnaya sahiplenme kavgası 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1481’de yapılmaya başlanan *ravioli*, makarnadan çok bizdeki mantıyı hatırlatmaktadır; et, peynir, yumurta ve ot karışımı ile hazırlanan

bu hamurlu yemek daha çok bugünkü *canneloni* gibidir. Spagettinin toplu üretime geçmesi 1800'leri bulur. 1830'larda hamur karıştırma makinesinin geliştirilmesi makarnanın seri üretimini hızlandırır. (Emiroğlu 2001: 311)

Mantıya gelince

Çince *man-tou* sözünden gelen mantı, bugünkü Çin mutfağında da *mantoo* adıyla yaşamaktadır. (Caferoğlu 1988: 3; Ögel 1978: 384)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te mantıya rastlanmamakla birlikte mantı gibi hamurla yapılan pek çok yemekten ve mantıya benzer şehriye ve çorbalardan söz edilmektedir. (Çetin 2005: 185-200)

Bunlar arasında *bulısı* "pişirilmiş buğday, badem, bal ve süt kullanılarak yapılan bir yemek", (DLT I: 423) *bulğama* "yağsız ve tatsız bulamaç", (DLT I: 491) *kuyma* "bir çeşit yağlı ekmek", (DLT III: 173) *kömeç* "küle gömülerek pişirilen çörek", (DLT I: 12, 360) *letü / litü* "kar, buz gibi şeylerle soğutulup içine baharat konularak soğukluk yerine yenen bir çeşit şehriye çorbası", (DLT III: 237) *sarmaçuk* "bir çeşit şehriye", (DLT I: 527) *tutma aç / tutmaç* "herkesçe bilinen bir Türk yemeği", (DLT I: 452-453) *ügre* "tutmaca benzer ve ondan daha sulu şehriye çorbası, erişte" (DLT I: 127; III: 173) sayılabilir.

Ali Şir Nevâyî de Türkçeyle Farsçayı söz varlığı bakımından karşılaştırdığı eserinde Türkçe yemek ve içecek adlarını şöyle sıralar: "Ve yana ba'zı yimeklerin *kaymag* ve *katlama* ve *bulamağ* ve *kurut* ve *olaba* ve *mantu* ve *kuymağ* ve *örgemeç*ni hem Türkçe ayturlar. Ve *kımız*ni ve *sormanı* ve *bağsumnı* ve *bozanı* dağı Türkçe ayturlar. Yana *tutmaç* ve *umaç* ve *kömeç* ve *talğannı* hem Türkçe ayturlar." (Ali Şir Nevâyî 1996: 177)

Nevâyî'nin bu açıklamasından, 15. yüzyıla gelindiğinde Türklerin artık mantı sözünü Türkçeleştirdiği ve mantıyı milli bir yemeğe dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Diğer yiyecek ve içeceklerin adlarının hem Dîvânu Lugâti't-Türk ile hem de bugünkü yemek ve içecekler ile büyük ölçüde ortak olması da dikkate değer bir durumdur.

Bu yemekler arasında mantıya en çok benzeyeni Dîvânu Lugâti't-Türk'te "herkesçe bilinen bir tür Türk yemeği" olarak